

УДК 811.373.612.2

Л. М. Кулакевич

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ ДОКУМЕНТІВ
(щодо методики викладання теми у ВНЗ)

Стаття містить рекомендації щодо методики викладання теми «Лексичні особливості наукових та ділових текстів» у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: синонімія, омонімія, полісемія, паронімія, комп'ютерний переклад.

Статья содержит рекомендации относительно методики преподавания темы «Лексические особенности научных и деловых текстов» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: синонимия, омонимия, полисемия, паронимия, компьютерный перевод.

The article contains the recommendations concerning teaching methods on the topic Lexical peculiarities of scientific and official texts in institutions of higher education.

Key words: synonymy, homonymy, polysemy, paronymy, computer translation.

Невід'ємною частиною професійної діяльності є укладання різноманітних документів. При цьому найбільш поширеними в текстах є лексичні помилки, пов'язані з такими мовними явищами як синонімія, омонімія, багатозначність та паронімія. На превеликий жаль, автори більшості підручників та посібників з української мови (за професійним спрямуванням) обмежуються лише визначенням змісту цих понять [2–7], не намагаючись при цьому детальніше пояснити, навіщо, наприклад, інженерам-механікам, хімікам-технологам чи будь-кому іншому (не філологу і не журналісту) потрібно знати різноманітні мовні явища. Внаслідок цього у студентів виникає спротив до вивчення вказаної теми і мови взагалі. Небажання студентів розібратися в мовних явищах зумовлене й тим, що зараз тексти на будь-яку тематику можна знайти в Інтернеті, і, при потребі, перекласти за допомогою спеціальних програм. Однак, як і наявність транспорту не скасовує необхідності вміти ходити власними ногами, так і наявність різних програм на комп'ютері не ліквідовує обов'язкову грамотність користувача, а навпаки передбачає її високий рівень. Особливо актуальним при цьому є вивчення лексичних особливостей наукових та ділових текстів, оскільки науково-технічний прогрес змушує кожного користувача ПК та Інтернету бути насамперед редактором, аби вміти удосконалити вже готовий матеріал. Саме внаслідок комп'ютерного перекладу текстів без подальшого його редагування людиною в рефератах, курсових, дипломних роботах трапляються такі нісенітниці як *радіаційне тло, наявний працівник, шлюб металів, вище утворення* замість *радіаційний фон, присутній працівник, брак металів, вища освіта*.

При вивченні синонімів увагу студентів слід звертати на те, що це слова хоч і близькі, але не тотожні за значенням, відрізняються відтінком у значенні чи сферою використання. Безумовно, в українській мові є багато синонімів, які мають абсолютно однакове значення (абсолютні синоніми) і можуть легко заміняти один одного, зазвичай це запозичене слово і власне українське. Однак у професійній сфері навіть абсолютні синоніми не завжди є взаємозамінними. Так, за словниками синонімами є терміни *ефір* та *етер* (властиве більше діаспорній українській мові), тому останнім часом на телебаченні послуговуються обома словами: *в ефірі* – *в етері*. Але в галузі хімії така взаємозаміна є недопустимою, оскільки термін *ефір* вживається стосовно летких речовин взагалі, на

позначення простих ефірів використовується термін естер, а складних ефірів – *етер*. Отже, заміна терміна *етер* на *ефір* спричиняє неоднозначність тексту (виникає питання – йдеться саме про складні леткі речовини чи про леткі речовини взагалі?).

У наукових текстах особливо важливо розрізняти синоніми за сферою використання і вибирати єдино можливе в конкретній ситуації слово, наприклад:

фон, тло неба, але тільки радіаційний фон,
підшкірний укол, ін'єкція, але тільки укол гострим предметом,
примірник, екземпляр книги, але тільки екземпляр тварини,
центральна площа, майдан, але тільки площа трикутника,
спікер, голова парламенту, але тільки голова на плечах.

Під час навчання і в подальшій професійній діяльності слухачі повинні постійно стежити за своїм мовленням, поповнювати свій словниковий запас синонімами до найбільш уживаних у професійній сфері слів, та, вибираючи синонім, варто надавати перевагу українським словам, наприклад:

апеляція – звернення

аплодисменти – оплески

аргумент – доказ

баланс – рівновага

екземпляр – примірник

журнал – часопис

інвестор – вкладник

компенсувати – відшкодувати

константувати – стверджувати

нюанс – відтінок

прерогатива – перевага

процент – відсоток

реставрація – відновлення

симптом – ознака

спеціальність – фах

століття – сторіччя

тираж – наклад

Студенти повинні пам'ятати і про те, що не слід замінювати в тексті документа назву документа на слово-синонім, оскільки в реципієнта може скластися враження, що йдеться про різні документи. Наприклад, якщо в назві зазначено, що це *рецензія*, то в усіх частинах цього документа треба вживати лише слово *рецензія* і в жодному разі не замінювати його на синонімічні *відгук* чи *відзив* – партнер може подумати, що існує ще якийсь документ, який доповнює цю рецензію.

Незалежно від професійного спрямування слухачів потрібно звернути їх увагу на відтінки у значенні таких досить поширених синонімів, які, маючи спільне значення, усе ж не можуть замінювати один одного:

Договір (угода, контракт) – пакт – трактат

Договір (угода, контракт) – взаємне зобов'язання, письмова чи усна угода між особами чи організаціям про що-небудь. Контракт укладається тільки на певний період, а договір, угода – як на період виконання робіт, так і на невизначений термін. *Пакт* – міжнародна угода, що має політичне значення. *Трактат* – міжнародний договір, домовленість.

Заступник – замісник

Заступник – постійна посада у штаті; *замісник* – виконувач обов'язків керівника на час його тривалої відсутності (тимчасова посада).

Об'єм – обсяг

Об'єм – фізична величина (*об'єм рідини, газу, посудини*); *обсяг* – кількість (*обсяг бюджету, імпорту, робочого часу*).

Оренда – чартер – фрахт (тимчасове користування чимось на основі договору):

оренда – тимчасове користування нерухомістю на договірних засадах; *чартер* – оренда літака чи його частини на певний термін чи рейс; *фрахт* – оренда корабля чи його частини на певний термін чи рейс.

Присутній – наявний

Присутній – про людину; *наявний* – про предмети.

Робітник – працівник – співробітник

Робітник – людина фізичної діяльності; *працівник* – ширше поняття (людина розумової і фізичної діяльності); *співробітник* – колега; наукова посада (старший науковий співробітник).

Безумовно, обробка текстів за допомогою спеціальних комп'ютерних програм значно зменшує витрати часу і полегшує процес перекладу чи пошуку помилок у текстовому масиві. Однак комп'ютер не завжди може «визначити» контекстуальне значення слова. Чи не найчастіше помилки в перекладених документах спричиняються омонімією та полісемією, що зумовлює особливу актуальність вивчення цих явищ у вищій школі.

Так, наприклад, російське словосполучення *легкие краски* може бути перекладене українською мовою як *легені фарби* (неправильно) і *легкі фарби* (правильно); *область науки* – як *область науки* (неправильно) і *галузь науки* (правильно); *лицевой счет* – як *рахунок обличчя* (неправильно) і *особовий рахунок* (правильно); *личное дело* –

як *особова справа* (документ, що стосується особи) і *особиста справа* (власна справа).

При поясненні суті омонімії та полісемії можна звернути увагу студентів на те, що омоніми виникають унаслідок випадкового збігу абсолютно різних за значенням слів із різних мов (тому за значенням омоніми ніяк не можна пов'язати один з одним: собака *такса* і *такса* (ціна) за проїзд; *метр* (одиниця виміру) і *метр* (майстер); *завантажити* (помідори) – *завантажити* (увімкнути комп'ютер); *переказати* (розповісти) текст – *переказати* (передати, переслати) гроші; *м'яти* (дія) – *м'яти* (рослина м'ята). Багатозначність виникає внаслідок розвитку нового значення слова на основі первинного, наприклад: *земля* – ґрунт, що покриває певну частину планети і *Земля* як назва всієї планети; *ручка* – пестливе від слова *рука* → 1) *ручка* – частина предмета, за яку його тримають або беруть рукою; 2) *ручка* – прилад для писання (бо беруться за неї рукою); 3) *ручка* у крісла, бо призначена для рук.

У професійному спілкуванні вживається багато термінів-багатозначних слів, що виникли шляхом метафоризації загальнономовних слів, наприклад: *Світова криза спричинила вплив коштів населення з банків; Коштами підприємства є також кошти в дорозі; У кінці кожного робочого дня касир підбиває підсумки операцій за день, виводить залишок грошей у касі на наступне число і передає до бухгалтерії звіт касира; Виручка за реалізовану продукцію йде на погашення отриманого кредиту.*

Та найголовніше, студенти повинні усвідомити, що омоніми та багатозначні слова вимагають точного контексту, який не допускав би двозначного чи спотвореного сприйняття інформації. Наприклад, речення «*У роботі досліджується ірис*» є неоднозначним, оскільки і в російській, і в українській мовах є слова *ірис* та *іріс*: *ірис* [грец. *Iris* – райдуга, веселка] – 1) райдужна оболонка ока; 2) багатолітня рослина сімейства касатикових – у народі ця квітка найчастіше називається півником; *іріс* – 1) кондитерський виріб, який отримують шляхом уварювання молока з цукром, патокою і жиром; 2) різновид ниток для в'язання мережив.

При поясненні суті явища омонімії, слід звернути увагу слухачів і на те, що деякі омоніми при однаковому написанні можуть розрізнятися наголосом: *пра́вий* (протилежне *лівий*) – *праві́й* (слухний), *то́му* (у значенні «те, що було попереду») – *тому́* (рос.

«потому что»), *прóшу* (запрошую) – *прошу́* (просити, звертатися з проханням), *креді́т* (позика) і *крéдит* (видатки в бухгалтерському рахунку), *вигóда* (зручність) – *ві́года* (користь). Про це треба пам'ятати при розмові з іноземними партнерами, які вивчають літературну мову, тому перекладатимуть відповідно до почутого наголосу, а значить отримають спотворену інформацію.

Іноді омоніми можуть тільки звучати однаково, але писатися по-різному: *вжиті* – *в житі*, *втому* – *в тому*, *не суть* – *несуть*, *сонце* – *сон це*, *в тих* – *втих*, *до волі* – *доволі*, *з ради* – *зради*, *зате* – *за те*, *постелі* – *по стелі*, *мріяти* – *мрія ти*. Такі омоніми також можуть спричинити непорозуміння при безпосередньому спілкуванні з іноземцями.

Дуже часто лексичні помилки в текстах документів є наслідком міжмовної омонімії, коли близькі за звучанням слова позначають різні поняття в різних мовах. Саме сплутування однакових за звучанням слів російської та української мов є причиною прикрих помилок у мовленні, так званого суржику: не *доказати факт*, а *довести факт*, але *доказати до кінця казку* чи *історію*; не *мішати* працювати, а *заважати працювати*, але *мішають кашу*; не *переводити текст*, а *перекладати текст*, але *переводимо бабусю через дорогу*.

Пароніми – слова, близькі за звучанням, але різні за значенням і тому ніколи не можуть замінити одне одного, наприклад: *кристал* (мінерал) – *кришталь* (скло), *підготувати* (документ, виступ) – *приготувати* (сніданок, вечерю). Студенти повинні усвідомити, що звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість іншого, тому явище паронімії вимагає знання точного значення слів і відповідного їх вживання, наприклад: *валюта* (іноземна грошова система) – *волюта* (вид орнаменту), *виплата* – (видання плати: відсотків, гонорару, авансу) – *оплата* (внесення плати: додаткова оплата праці, умови оплати), *витрати* (використання коштів із певною метою: на соціальне забезпечення, на ремонт) – *втрати* (збитки) – *затрати* (матеріальні цінності, енергія, сила, затрачені на щось конкретне), *економний* (ощадливий) – *економічний* (пов'язаний з економікою), *ефектний* (показний, виразний) – *ефективний* (результативний), *особовий* (стосується особи, людини) – *особистий* (властивий конкретній особі, власний, персональний), *сальто* (смертельний стрибок акробата, при якому його тіло перекидається в повітрі) – *сальдо* (залишок господарських

коштів на початок місяця), *факт* (подія, явище) – *фактор* (умова, рушійна сила), *трасант* (особа, яка видала переказний вексель, переказала свої платежі на іншу особу) – *трасат* (особа, яка отримала пропозицію оплатити переказний вексель), *Taïtî* (острів у Тихому океані) – *Gaïtî* (острів у Карибському морі Атлантичного океану).

Викладачеві варто підкреслити, що слухачі повинні пам'ятати про пароніми під час набору текстів на комп'ютері, коли включено функцію «Автоматична перевірка», оскільки комп'ютер може виправити слово на його паронім. Наприклад, слово *словник* на *слоник*, *подано* на *продано*, *справа* на *страва*, *різних* на *різник*, *асист.* (від «асистент») на *расист*, прізвище *Макаревич* на *Макарович*, *Ільченко* на *Єльченко*, *Харлан* на *Харлак*.

Про явища омонімії, багатозначності та паронімії варто пам'ятати в розмові з іноземними партнерами. Оскільки для всіх мов світу різною мірою властиві фонетичні явища асиміляції (уподібнення звуків) і дисиміляції (розподібнення схожих звуків), оглушування й одзвінчування, то під час спілкування з іноземцями варто чіткіше вимовляти слова, додавати означення, які уточнювали б значення омонімічних, багатозначних та паронімічних слів.

Невід'ємною частиною професійного мовлення є фразеологізми – усталені словосполучення, що вживаються в мові в незміненому вигляді (*втерти носа; гризти лікті; передати куті меду; дати перцю; танцювати під чиюсь дудку*). У свідомості більшості слухачів фразеологізми найчастіше асоціюються з прислів'ями та приказками (*Кожна корова своє телятко лиже; Дурний, коли мовчить, то за мудрого сходить; З одного вола трьох шкур не деруть; Рука руку миє; Вік живи – вік учись; Хто рано встає, тому Бог дає; Послухавши жука, завжди в гною будеш; І комар кобилу загризе, коли вовк допоможе*), крилатими висловами («*І чужого наuczайтесь, і свого не цурайтесь*» Т. Шевченка; «*А віз і нині там*» Л. Глібова; «*Маємо те, що маємо*» Л. Кравчука; «*Спляча красуня*» Ш. Перро; «*Бути чи не бути*» В. Шекспіра; «*Нам спокій тільки сниться*» О. Блока).

Увагу студентів слід звернути на те, що в писемному діловому мовленні слід уникати використання прислів'їв та приказок, крилатих висловів, а в усному вони допускаються, але необразливі і доречні. Уживання таких висловів робить усне спілкування цікавим, а мову

оригінальною і влучною. Це вносить елемент неофіційності в ділове спілкування, знімає напруженість у конфліктних ситуаціях.

У наукових текстах уживаються термінологізовані фразеологізми, утворені шляхом метафоризації (*броунівський рух, кейсіанська концепція, октанове число, бордоський розчин, іонні сполуки, періодична система, абсолютна температура, електромагнітне поле, квантове число, числова вісь, геометрична функція, система координат, точка кипіння, константа рівноваги*). Специфічною рисою таких наукових фразеологізмів є наявність у складі фразеологізму прізвища вченого, який сформулював той чи інший закон (*число Авогадро, закони Ньютона, таблиця Піфагора, закони Кеплера*).

Різновидом фразеологізмів є канцеляризми, сталі словосполучення, які бажано використовувати в діловому мовленні, оскільки вони надають текстам офіційності, однозначності та лаконізму: *круглий стіл, докласти зусиль, внести лепту, увійти в ритм, тримати курс, доводити до відома, брати до уваги, зупинитися на питанні, взяти за основу*.

Найважливіше, що повинні усвідомити слухачі: сталі словосполучення не перекладаються буквально, а їх специфічні відповідники треба знати, наприклад: *принятые меры – вжиті заходи, намеченные мероприятия – заплановані заходи, повестка дня – порядок денний, ни в коем случае – у жодному разі, закон вступает в силу – закон набуває чинності, действующее законодательство – чинне законодавство, давать показания – свідчити, денежные средства – кошти*.

При комп'ютерному перекладі текстів потрібно пам'ятати про фразеологізми, оскільки дуже часто вони перекладаються як вільні словосполучення, наприклад, російському *оранжевая революция* відповідатиме **помаранчева революція**, та комп'ютер подає його як *жовтогаряча революція*; *Папа Римский* – правильно **Папа Римський**, однак маємо – *Тато Римський*.

Отже, укладаючи і редагуючи тексти, студенти повинні звертатися до відповідних словників із метою уточнення не тільки правопису, але й значення слова.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Загнітко А.** Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування: [навч. посіб.] / А. Загнітко, І. Данилюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 480 с.
2. **Коваль А.** Культура ділового мовлення / Коваль А. – К.: Вища шк., 1982. – 288 с.
3. **Пазяк О.** Українська мова і культура мовлення: [навч. посіб.] / О.Пазяк, Г. Кисіль. – К.: Вища шк., 1995. – 239 с.
4. **Стилістика української мови:** [підручник] / Л. Мацько, О.Сидоренко, О. Мацько; за ред. Л. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
5. **Шевчук С.** Українське ділове мовлення: [навч. посіб.] / Шевчук С. – К.: Вища шк., 1997. – 271 с.
6. **Шепетко Ю. М.** Українська мова (за професійним спрямуванням) / Шепетко Ю. М. – Луганськ: Знання, 2007. – 174 с.

Надійшла до редколегії 02.03.2010